

ՊՐՈՖ.-ԴՈԿՏ. ԱՐԱՄ Մ. ՖՐԵՆԿՅԱՆ
(1898—1964)

Արամ Ֆրենկյանն ալ կորսնցուցինք, մեկը
ևս մեր մտքի մարդոց արժեքավոր այն խում-
բեն, որ իր աչքերը բացավ ռուսեն երկնքի
տակ, և իր բովանդակ կյանքը ի սպաս դրավ
զինք հուլիսընկալող հողին:

Ան ծնած էր 1898-ին Կոնստանցայի մեջ,
իսկ իր ծնողները կեսարացի էին: Չտրվեցավ
իրեն հայեցի լուրջ կրթություն մը ստանալ
այն օրվան պայմաններուն տակ, ու հետա-
դա:ին ալ օտար միջավայրի մեջ էր, որ հա-
սակ նետեց—ճակատագիր, որ օտար հողերու
վրա նետված հայ սերմերեն շատերունն ե-
ղավ:

Արամ Ֆրենկյան իր նախնական ուսումը
ստացավ Կոնստանցայի գերմանական դպրո-
ցը, ու զայն շարունակեց ապա Բուքրեշ, Լի-
շեու Լազարի մեջ: Անկե անցավ Չերնեուց,
գրականության և փիլիսոփայության ֆակուլ-
տեն, զոր ավարտեց 1926-ին:

Իր բարձրագույն կրթությունը ան հետո
շարունակեց Փարիզ, Սորբոնի մեջ, 1926—
1929 տարիներուն, հետևելով Ecole des
hautes études-ի և Ecole normale supé-
rieure-ի դասընթացներուն, ուր իբր պրոֆե-
սոր ունեցած էր օրվան մեծագույն հեղինա-
կությունները, որպիսիներն էին Լեոն Ռոբին,
Էմիլ Բրեհիե, Էմիլ Բուրգե, Մասոն Ուրսել,
Ալֆրեդ Ֆուլշե և Լուի Ֆինո:

Հետևած էր փիլիսոփայության, և մասնա-
վորաբար հելլենականին: Ռումանիա վերա-
դարձն հոգ էր, որ, 1931-ին, ստացավ փի-
լիսոփայության դոկտորի տիտղոս, և նվիր-
վեցավ մանկավարժական ու գիտական գոր-
ծունեության. իսկ 1937-ին արդեն առընթե-
րակա (ասիստենտ) էր Չերնեուցի համալսա-
րանին գրականության և փիլիսոփայության
ֆակուլտետին մեջ՝ հույն լեզվի և գրականու-

թյան ամբիոնին առընթեր: Նույն պաշտոնով
Բուքրեշ փոխադրված 1940-ին, հինգ տարի
հետո, 1945-ին, վերջնականապես կոնֆե-
րանսիե կանվանվեր հույն լեզվի և գրակա-
նության, ինչպես և հելլենական փիլիսոփա-
յության և գիտությանց՝ Բուքրեշի գրակա-
նության և փիլիսոփայության ֆակուլտետին
մեջ, ավելի հետո ստանալու համար պրոֆե-
սորի կոչում:

Պրոֆ. Արամ Յրենկյան տեղյակ էր եվրոպական բազմաթիվ լեզուներու Ան հավասարապես կգրեր ուսմաներեն, ֆրանսերեն և գերմաներեն. ծանոթ էր նաև անգլիերենին և իտալերենին, ու կխոսեր հայերեն ու թուրքերեն ալ: Բայց հունարենն էր իր նախասիրածը բոլոր այդ լեզուներեն, ինչպես որ հելլենական ուսումները պիտի կազմեին իր գիտական մտահոգությանը դաշտը: Իսկ հելլենական ուսումներեն հույն փիլիսոփայության էր, որ զայն պիտի առնեին ատվելապես, թեև հետագային պիտի շահագործվեր նաև մաթեմատիկայով՝ իր պրպտումները մխրձելով այդ մարզին ալ ներս:

Հելլենական ուսմանց նվիրված իր առաջին երկը, որ 1932-ին տպված է, փորձ մըն է Պլատոնի և Արիստոտելի էստետիկան ուսումնասիրելու: Այդ երկով է, որ ան մուտք գործեց հելլենաբաններու շարքը, ուր տակավ հեղինակություն մը պիտի դառնար: Իր հետագա պրպտումները ան նվիրեց նախաստղատյան փիլիսոփայության ուսումնասիրությանը, և այդ մասին լույս ընծայեց երկու աշխատություններ, 1933-ին² և 1937-ին³: Բաղդատական փիլիսոփայության փորձեր էին այս աշխատությունները, որոնք պիտի գային իր անունը այլևս նվիրագործելու այս բնագավառին մեջ:

Արամ Յրենկյան Հոմերոսի հետ կապված նյութեր ձեռք առավ հետո, 1934-ին⁴ և 1935-ին⁵ տպագրության հանձնելով երկու ուրիշ գործեր, որոնք արձագանք պիտի գտնեին դասական գրականության նվիրված մամուլին մեջ և պիտի արժանանային ֆրանսացի և իտալացի երկու գիտնականներու՝ Ժոզեֆ Սոլիհեի և Մ. Ֆ. Ցիակկայի բացառիկ գնահատանքին, անգամ մը ևս շեշտելով անոր հեղինակությունը հելլենական ուսմանց մեջ:

Այդ աշխատանքներուն պիտի հաջորդեին նաև ուրիշներ՝ հելլեն միտքը պրպտելու համար ուրիշ մարզերու վրա ևս: Այդ կարգի աշխատանքներ ան նվիրեց հունական իրապաշ-

տություն⁶, Պարմենիդի⁷, Եվկլիդեսի⁸, Պլատոնի⁹, Պարմենիդի և Պլոտինի¹⁰, հին հունական աստվածներու նախանձին¹¹, «Որդի Մարդու» բացատրություն¹², ինչպես և Սոկրատի¹³, աշխատանքներ, որոնց մեջ համությունն ու գիտական խղճմտությունը կընթանային համընթաց:

Արդի փիլիսոփայության հետ կապված հարցեր ևս շահագործեցին զայն միևնույն ժամանակ, որպիսիներն էին Ֆրոյդի¹⁴ և Բերգսոնի¹⁵ տեսությունները և հարաբերական տիեզերածնությունը¹⁶:

Հելլենական մտքով որևէ զբաղող չէր կրնար իր պրպտումները շտարածել նաև հունական աշխարհին դուրս, զննելու առթիվ այդ մտքին առնչությունը նաև ուրիշ ժողովուրդներու մտածման հետ: Յրենկյան իր ուսումնասիրությանը դաշտին մեջ մտցուց առաջին հերթին Եգիպտոսը իր փիլիսոփայական ըմբռնումներով, մտահոգություն, որ զինք պիտի մղեր ծանոթանալու եգիպտական լեզվին ալ: Այս առթիվ էր, որ ան ուզեց սկիզբը դնել ուսումնասիրությանը շարքի մը՝ պրպտելու համար Արևելքի ազդեցությունը եվրոպական մտքին մեջ ծագում առնող ենթակայական իդեալիզմի վրա, և այս շարքին իր առաջին հրատարակությունը եղավ իր աշխատությունը Մեմփիսի աստվածաբանական վարդապետության մասին¹⁷:

Պրոֆ. Յրենկյան կանգ չառավ Եգիպտոսի մեջ: Հելլենական միտքը զայն կտաներ ավելի հեռուներ: Ան սկսավ պարապիլ հելլեն, իրանական և հնդկի մտածմանց փոխադարձ

⁶ „Le réalisme grec“. Cernăuți, 1939.

⁷ „Parménide precursor al teologiei negative“. Cernăuți, 1939.

⁸ „Le postulat chez Euclide et chez les modernes“. Paris, 1940.

⁹ „La méthode hippocratique dans le „Phèdre“ de Platon“. Bucarest, 1941.

¹⁰ „Les origines de la théologie négative de Parménide à Plotin“. Bucarest, 1943.

¹¹ „Gelozia zellor la Vechii Greci“. București, 1945.

¹² „Ο Υιος Τοῦ ἈΝΘΡΩΠΟΥ“. Bucarest, 1947.

¹³ „Dece a fost condamnat Socrate?“. București, 1942.

¹⁴ „Antichitatea și Freudismul“. Cernăuți, 1938.

¹⁵ „Libertatea și determinismul la Bergson față de știința modernă“. Cernăuți, 1938.

¹⁶ „Complementaritatea psiho-fizică. Incercare de cosmogonie relativistă“. București, 1942.

¹⁷ „L'Orient et les origines de l'idéalisme subjectif dans la pensée européenne“. Tome I. „La doctrine théologique de Memphis. (L'inscription du roi Shabaka)“. Paris, 1946.

¹ „Mimesis și muzică. O contribuțiune la estetica lui Platon și Aristotel“. Cernăuți, 1932.

² „Etudes de philosophie présocratique. I. Héradite d'Ephèse“. Cernăuți, 1933.

³ „Etudes de philosophie présocratique. II. La philosophie comparée—Empédocle d'Aggrigente—Parménide d'Elée“. Paris, 1937.

⁴ „Le monde homérique. Essai de protophilosofie grecque“. Paris, 1934.

⁵ „Le problème homérique. Considérations sur l'origine des épopées homériques“. Paris, 1935.

կապերով¹⁸։ Այդ առթիվ էր, որ ան զննեց հունական սկեպտիկությունն ու իր կապը հնդկական փիլիսոփայության հետ¹⁹, «քունի տեսությունը» ըստ Ուպանիշդացի և Յոգայի²⁰, և Հովհաննու Հայտնություն²¹։ Հունական և մահը» և Պոնոլոմիստիոն²¹։ Հունական և հնդկական փիլիսոփայության կապերուն մասին Ֆրենկյան ելույթ ունեցավ նաև դասախոսությանց և զեկուցումներու մեջ։

Հնդկաստանեն դառնալով Մերձավոր Արևելք, ուր հելլենական միտքը ավելի խոր թափանցած էր, Ֆրենկյան զննեց Գիլգամեշի դյուցազններգության կապը հույն ստեղծագործությանց հետ, այդ դյուցազններգությանը զբաղեցրել էրկիցս, 1960-ին²² և 1962-ին²³։

Արևելքի մեջ հելլեն ազդեցություններ որոնած ատեն՝ Ֆրենկյան չլքեց սակայն մայր հողը, այսինքն Ելլադան իր հարազատ մտածողներով։ Ան 1951-ին թարգմանաբար հրատարակեց էր հատընտիր էջեր Արիստոտելենի Ավելի հետո ան պրպտեց Եվրիպիդեսի ըմբռնումը աստվածներու մասին²⁴ և մարդըմբռնումը աստվածներու մասին²⁵։ Սոփոկլեսի կային տառապանքի ըմբռնումը Սոփոկլեսի ողբերգությանց մեջ²⁶, զբաղեցրել միևնույն ատեն գաղափարանիշերով և որոշիչներով²⁶, և լույս ընծայելով հույն գրականության պատմության դասական շրջանի մասին իր դասընթացը²⁷։

Երկար տարիներու իր ուսումնասիրությանց առարկա ըրած էր նույնպես Գ դարու (մ. թ.) հույն փիլիսոփա Դիոգենես Լաերտիոսի տասնհատորյա երկը մեծ փիլիսոփաներու կյանքին և վարդապետությանց մասին, և բացի նույն փիլիսոփային վրա

հակիրճ աշխատութենն մը²⁸, վերջերս գրեց նաև ներածական ուսումնասիրություն մը անոր այդ պատկառելի աշխատության ումաներեն թարգմանության սկիզբը²⁹։

Չենք կրնար չհիշել նույնպես իր ուսումնասիրությունները մաթեմատիկայի հետ կապված հարցերու մասին՝ անոնց սերտ առնչությանը պատճառով բուն փիլիսոփայության հետ։ Այդ մարդին վրա ևս Ֆրենկյան երեք հրատարակություններ ունի։

Մաթեմատիկայի նվիրված իր երկերուն մեջ կարևորագույնն է իր ուսումնասիրությունը սումերո-ակկադյան, եգիպտական և հունական մաթեմատիկոսներու մասին, ուսումնասիրություն, զոր ֆրանսերեն լույս ընծայեց երեք մասերով³⁰, և որ իր ումաներեն հրատարակությունն ալ ունեցավ։

Ֆրենկյան պարապեցավ նաև հունական տեքստերու թարգմանությամբ։ Իրն են, օրինակ, պրոֆ. Յոն Բանուի հույն մատերիալիստներու նվիրված երկին³¹ և պրոֆ. Գուլանի՝ Արիստոտելի մասին ուսումնասիրության³² մեջ ներմուծված տեքստերու թարգմանությունները։ Ավելորդ է ըսել, թե հունական տեքստերն թարգմանություններ ունի նաև իր զանազան ուսումնասիրությանց մեջ։

Պրոֆ. Ֆրենկյան փնտռված աշխատակից մը եղավ հելլենաբանությանը, փիլիսոփայությանը և Արևելքով զբաղող բազմաթիվ հանդեսներու համար։ Բացի Թումանյան մեջ հանդեսներ, ինչպես «Glasul Bucovinei», «Fat Frumosa», «Buletinul facultății de Științe» և «Codrul Cosminului», որոնց կաշխատակցեր Չերնուց գտնված ատեն, և Բուլբուշ հաստատվելի հետո իր աշխատակցած մայրաքաղաքի մասնագիտական պարբերականները, ինչպես «Revue des études indoeuropéennes», «Revista clasică», «Studia et acta orientalia», «Studii de literatura universală», «Limba română», անոր աշխատակցությունը փնտռեցին նաև իտալական «Maia», «Helikon», ինչպես նաև «Acta logica հանդեսները։

¹⁸ „Purusa-Gayômar, 'A Թրոթոց. Quelques problèmes concernant la communauté Indo-Iranienne et la Grèce antique". Bucaresti, 1943.

¹⁹ „Scepticismul grec și filosofia indiană". Bucaresti, 1957.

²⁰ „La théorie du sommeil, d'après les Upanishads et le Yoda". Bucarest, 1957.

²¹ „Punarmrtyu et la „seconde mort" dans l'Apocalypse de Saint Jean". Bucarest, 1943.

²² „L'épopée de Gilgamesh et les poèmes homériques". Bucarest, 1950.

²³ „Observations sur l'origine et la composition de l'épopée de Gilgamesh". Bucarest, 1962.

²⁴ „Conceptia despre zei a lui Euripide". Bucaresti, 1956.

²⁵ „Înțelesul suferinței umane în tragediile lui Sofocle". Bucaresti, 1961.

²⁶ „Idiogramele și determinantele în linia B... Bucaresti, 1960.

²⁷ „Curs de istoria literaturii grecești. Epoca clasică (sec. V—IV, în. e. n.)". Bucaresti, 1962.

²⁸ „Analecta Laerteana". Bucaresti, 1961.

²⁹ „Diogenes Laertios: Despre viețile și doctrinele filosofilor. Trad. C. I. Balmuş. Studiu introductiv și comentarii de prof. Aram M. Frenkian". Bucaresti, 1963.

³⁰ „Recherches de mathématiques suméro-akkadiennes, égyptiennes et grecques". Bucarest, I-II, 1957, III, 1958.

³¹ „Primii materialişti greci". Bucaresti, 1950.

³² „Aristotel", Bucaresti, 1951.

Արամ Ֆրենկյան իր աշխատության սեղանը թողուց՝ երբ դեռ այնքան թարմ էր մտքով և ստեղծագործելու իր տրամադրությամբ: Իր դարակներուն մեջ հերթի կապասներն արդեն ավարտած այնքան գործեր, և շատ ուրիշներ, որոնք մշակվելու վրա էին դնու:

Իր ավարտած երկերեն ոմանք ծավալուն մենագրություններ են, ինչպես «Heracleitos din Efesos», «Sextus Empiricus», «Plotin et l'Orient», «L'enseignement oral dans l'école de Plotin», «Les doxographies et les fragments des Uilésiens», «Istoria logice», «Filosofia greacă în sec. VI în. e. n.».

Արամ Ֆրենկյան մեկն եղավ Արևելքով զբաղող այն խումբ մը մտավորականներին, որոնք 1957-ին նախաձեռնեցին արևելյան ճյուղի մը կազմությունը պատմական և բանասիրական ուսումնասիրությանը ընկերության կողքին: Մաս կկազմեր, այդ թվականին ի վեր, նույն ճյուղին վարիչ կոմիտեին, ինչպես և «Studia et acta»-ի խմբագրական մարմին, և իր դասախոսություններով ու հոդվածներով իր մասնակցությունը կբերեր ըլլա՝ մեր հրապարակային նիստերուն, ըլլա՝ մեր տարեգիրքին:

Բայց ինչ որ կուզեի այստեղ նշել, այն հեղինակությունն էր, զոր իր անունը կբերեր ուսման արևելագետներու սույն խմբակցության: Ես մոտեն գիտեմ, որ խմբակցության կազմության առթիվ ուսման գիտական բարձրագույն շրջանակներու ցույց տված բարյացակամության մեջ մեծ դեր կատարեց իր ներկայությունը հիմնադիրներու շարքին, ներկայություն, որ կոչված էր վարկ ապահովելու մեզ ոչ միայն երկրին մեջ, այլ նաև հաշտարտասահմանի, ուր իր ուսումնասիրություններով ծանոթ անուն մըն էր ինքը վաղուց:

Մեր խմբակցությունը ենթաճյուղերու վերածված ատեն, իրեն բաժին ինկավ այն անձնակազմը, որ կզբաղեր եգիպտական և հնդկական ուսումներով: Քանիցս զգացուցած է ինձ, թե դժբախտ կեսպե ինքզինքը մաս չկարենալ առնելուն համար հայկական ուսմանց զույգ ենթաճյուղերուն, զորս կգլխավորեինք Իլընցեանուն և ես, և ըսած միևնույն ատեն, թե պիտի աշխատի ինք ևս միանալ մեզ օր մը:

Սրտին մեծ ցավ էր, որ թափանցել չէր կրցած հայ ժողովուրդի հոգեկան գանձին: Անկարող հայ հեղինակները ճանշնալու իրենց բնագրին մեջ, անոնց մասին առավելապես օտար աղբյուրներն միայն լուր ունեն: Կապը, զոր Երևանի գիտական շրջա-

նակները իրեն հետ ստեղծեցին վերջին տարիներուն, խթան մը եղավ, որպեսզի ծանոթանալ փորձեմ դասական հայերենին՝ հայ հին մատենագրության մեջ որոնելու համար փիլիսոփայական մտածումը, և մասնավորապես պրպտելու համար հունական իմաստասիրության թողած հետքերը հայ փիլիսոփայական մտքին վրա: Ան տարակույս շուններ, որ հելլենական գաղափարները մեծ չափով ազդած են հայ մտքի որոնումներուն վրա, և հիացմունքով կանգնադառնար հաճախ այն մեծ ծավալին, զոր գտած էին հույն փիլիսոփաներն կատարված թարգմանությունները հայ մատենագրության մեջ: Զայն կզարմացներ մանավանդ սովոր թիվը հայերեն ձեռագիրներուն, որոնք հասած էին մեզ Արիստոտել և ուրիշ հույն փիլիսոփաներն կատարված թարգմանություններին: Իրեն համար փոքր անակնկալ մը չէր հայ ձեռագիրներուն մեջ հայտնությունը թարգմանության մը, կատարված Զենոն հույն փիլիսոփային ցարդ կորսված կարծվող մեկ երկին, ձեռագիր, զոր կտոն խաչիկյան երևան հանած էր 1949-ին Երևանի Մատենադարանին մեջ և տպագրած: 1956-ին Ս. Արևշատյան հրատարակած է անոր ուսերին թարգմանությունը: Ֆրենկյան ուշի-ուշով պրպտեց հրատարակության տրված այդ տեքստը և սակայն համարձակություն չտվավ իրեն հայտնաբերված այդ երկը վճռական կերպով վերագրելու համար Զենոնին՝ այն տարբերությանց պատճառով, զորս կգտներ Մատենադարանի մեջ պահվող թարգմանության և առհասարակ Զենոնը հատկանշող մտքերուն միջև:

Փոխարեն, ան գրախոսական մը նվիրեց գերման գիտնականի մը՝ Էռնստ Գունտեր Շմիտի կատարած ուսումնասիրության Զենոնի վերագրված այդ երկին մասին³³, գրախոսական, որ լույս պիտի տեսնե «Studia et acta orientalia»-ի հառաջիկա հատորին մեջ, և ուր Ֆրենկյան, քննադատելով հանդերձ գերման հեղինակին ինչ-ինչ տեսակետները խնդրո առարկա ձեռագրին մասին, իր իսկ տեսությունները կպարզե այդ առթիվ: Ֆրենկյան ևս, Շմիտի նման, հեռու է համաձայն ըլլալ խաչիկյանի և Արևշատյանի հետ՝ Մատենադարանի մեջ հայտնաբերված ձեռագիրը ստույիկյան դպրոցի հիմնադիր Զենոնին վերագրելու համար, կասկած, զոր հայտնած էին նաև իրենցմե առաջ Մաքս Պոհլեն (1955) և Հ. Դորրի (1957), հակառակ որ հայերեն ձեռագրին մեջ փիլիսոփայական նույն դպրոցն տարբերու կարելի էր հանդիպիլ պատահական կերպով, բան մը, որ շատ բնական էր համախառնության (syncretisme) այն

³³ „Studia et acta orientalia“, V (1965).

դարուն մեջ, երբ շարադրված պետք է ըլլա հայերեն երկը: Յրենկյան կկարծե նույնիսկ, որ այս վերջինը ներշնչված է նոր-պղատունական մեկնաբաններ, որպիսիներն էին Պորփյուր, Ամոնիուս, Սիմպլիչիուս և մասնավորաբար Ողիմպիոտը:

Շմիտ վերլուծած ատեն «Հայկական Զենոն»-ին առաջին գլուխը, կգտնե, որ աստղագիտական նյութերը և աստղագիտության հետ կապված բժշկական նկատողությունները, զորս կպարունակե ան, փոխառություն են, կենդանակերպերու նշաններու հետ կապված երկիրներու ցանկը՝ Պողոս Աղեքստանցիին, Մանիլիուսին և Դորոթեեն, և կենդանակերպերու նշաններու կապված մարդկային մարմիններու մասերը՝ Մանիլիուսին, Սեքստուս էմպիրիկուսին և Հեփալոսին: Երկիրներու ցանկին մեջ է, որ հայերենը շատ մոտ է Պողոս Աղեքստանցիին, զոր Շմիտ կնկատե անոր աղբյուրը, ինչ որ Յրենկյան ինք ևս հավանական կգտնե³⁴:

Հայերեն ձեռագրին երրորդ գլուխը վերլուծած ատեն Շմիտ դեմ-դիմաց կգնե անոր զանազան մասերը հույն փիլիսոփա Դավիթին հետ, որ Զ դարուն թարգմանված էր արդեն հայերենի: Յրենկյան սակայն կավելցնե, թե տարբեր են երկու հեղինակներու ոգին և անոնց շարադրելու կերպը: Եթե կարդանք Ողիմպիոտը, Ելիասը և Դավիթը, և նույնիսկ ավելի հին մեկնաբանները (ինչպես Պորփյուր, Ամոնիուս, Սիմպլիչիուս, Փիլոպոն), — կըսե Յրենկյան, — կտեսնենք, որ Արիստոտելի նոր-պղատունական մեկնաբաններու միևնույն ավանդությունն է, որ կշարունակվի մեկեն մյուսին մոտ, մինչ հայերենին մեջ երբեք այդպես չէ: Քննված նյութերու քառասուն շարակարգությունը հայերենի հեղինակին մոտավոր ընդունակությունց մասին նպաստավոր գաղափար չի տար: Նույնիսկ սխառմ ունեցող միտք մը չէ: Քննարկած ատեն փիլիսոփայության սահմանումները, որոնք Ելիասի և Դավիթի ավանդություններն կուզան, կներմուծե գնոստիկներեն փոխառված գաղափարներ:

Յրենկյան ինք ևս, Շմիտին հետ մեկտեղ, ամենին շահեկանը կգտնե հայերեն ձեռագրին հինգերորդ գլուխը, թեև այդ շահեկանությունը իր ամբողջ թափով երևան չի գար՝ շատ խտացած ձևով խմբագրված ըլլալով ձեռագիրը: Յրենկյան ձեռագրին ինքնա-

տիպությունը կգտնե նաև այն բանին մեջ, որ բրիստոնյա մըն է զայն շարադրողը, ունենալով աստվածաբանական ինչ-ինչ գաղափարներ, որոնք այլևս չեն համապատասխաներ դասական շրջանի հույներու գաղափարներուն: Հավիտենական ծանոթությունը, օրինակ, հայ ձեռագիրը կվերագրե կատարելության արժեքին, մինչ հույն փիլիսոփաները անկատարելության կվերագրեն զայն: Յրենկյան առեղծված կնկատե նույնպես, որ տիպոս մը մեջ շարը հիշատակված է բարեկենս առաջ, և հարց կուտա, թե մազդեական երկություն աղղեցությունը պետք չէ՞ փնտռել արդյոք հոգ:

Ինչ կվերաբերի դարուն, երբ կրնա խմբագրված ըլլալ «Հայկական Զենոն»-ը, Յրենկյան կմոտենա Շմիտի այն տեսակետին, թե անոր շարադրությունը տեղի ունեցած է յոթ-ներորդ դարուն, այսինքն արարական խուժումն առաջ դնելի Հայաստան, քանի որ ձեռագրին մեջ կենդանակերպերու նշաններուն կցված երկիրներուն ցանկը արարներուն հիշատակությունն ալ կրնե, մինչ հույն և լատին զուգընթաց ցանկերը արարներու անունը չեն պարունակեր: Յրենկյան կմիտի նույնիսկ հավանական նկատելու Զ դարը, որովհետև Դավիթ, որ աղբյուր ծառայած է հայերենին, կպատկանի այդ դարուն:

Մատենադարանին մեջ հայտնաբերված հայերեն ձեռագիրը Զենոնին չվերագրելով հանդերձ, Յրենկյան կընդունի, որ Լ. Խաչիկյան և Ս. Արևշատյան շնորհակալ գործ մը կատարած են՝ լույս ընծայելով և ուսերենի թարգմանելով «Հայկական այս Զենոն»-ը, որ բազմաթիվ և բարդ հարցեր մեջտեղ կդնե: Ու շմոռնանք հիշել, որ «Հայկական այս Զենոն»-ն էր, որ Յրենկյանի առջև հետազոտությանց նոր դաշտ մը պիտի բանար, եթե չկտրվեր հանկարծ իր կյանքին թելը: Ան կուզեր ոչ միայն հույն մտքին հետքերը փնտռել հայկական հին մատենագրության մեջ, այլ քննել մանավանդ, թե ինչ ձևափոխություն կրած է այդ միտքը կլիմա փոխած ատեն:

Վերջին տարիներուն նոր կիրք մը տոգորեց զինքը. ուղեց մոտենալ իր ժողովուրդին: Հայ կյանքին հեռու էր ապրել մինչև այն ատեն, և իրմով շահագրգռողներ ալ չէին եղեր, ավա՞ղ, մեզմե: Շատ ուշ էր միայն, որ զիրար գտանք, հայ մտահոգությանց հետ ուղղակի կապված հայ մտավորականներս, և տաղանդաւոր այս մարդը, որ օտար կյանքի մեջ կսպառեր իր հոգեկան ճիգերը և զոր խորթ էինք նկատել մեզի: Անակնկալ փոխադարձ եղավ: Մենք անոր ներսը գտանք հարազատ մը, որուն սիրտը միշտ ջերմ մնացեր էր դեպի իր ժողովուրդը՝ առավելապես համակված անոր տառապանքներուն ու

³⁴ Ernst Günther Schmidt, „Die altarmenische „Zenon“—Schrift (Abhandlungen der Deutschen Akademie der Wissenschaften zu Berlin. Klasse für Sprache, Literatur und Kunst“. 1960, №2), Akademie-Verlag, Berlin, 1961, 50 p.

մարտիրոսագրության սարսուռով, իսկ ինք սկսավ ավելի մոտեն ծանոթանալ հայ ժողովուրդի հոգեկան արժեքներուն, և ինքզինք զգալ ավելի հպարտ և հետևաբար ավելի ևս երջանիկ:

Իր այդ շահագրգռությունը շարունակում էր մնալ հասցնել սակայն: Սեղանին վրա մնաց հայերեն Ավետարանը, ուրկե դասական հայերենը սկսեց էր սորվել:

Իր մահը, որ տեղի ունեցավ 1964 նոյեմբեր 10-ին, շարունակում էր մնալ հայ ժողովուրդի հոգեկան արժեքներուն, և ինքզինք զգալ ավելի հպարտ և հետևաբար ավելի ևս երջանիկ:

...Ամեն անգամ, երբ կհանդիպեինք, պարտականություն մը ունեի ես. պետք է քանի մը առած ըսեի իմ գիտցածներս. զանոնք կնոթեի հավաքածոյի մը համար, ուր խտացած պիտի ըլլար Արևելքի իմաստութիւնը: Վերջին անգամ միայն թերացա պարտականութեանս մեջ. իրարու հանդիպելու էինք հայոց եկեղեցւոյ մէջ, իր մահէն ճիշտ երկու օր առաջ, ողբացալ Բընըցեանուի հոգեհան-

գիստին: Այդ օրը իրարու ձեռք սեղմեցինք միայն և երբ ականարկս հարց կուտար իրեն, թե ինչպէս է առողջութեամբ, ինքն ալ ակնարկով մը ինձ կպատասխանէր, թե կփորձեի դիմանալ...

Որո՞ւն մտքէն կանցներ, թե երկու օր շանցած իր սիրտը պիտի դադրէր տրոփելէ հանրակազմով ճամբորդած պահուն, ճիշտ ու ճիշտ տարի մը հետո դժբախտ վախճանէն Բընըցեանուին, որուն նույնպէս սիրտը կեցեր էր ինքնաշարժով տուն վերադառնալու ատեն:

... Երկու օր հետո տարինք զայն թաղել հայոց գերեզմանատունը, Բընըցեանուն քանի մը գերեզման անդին:

Գերեզմանատունէն ետ դարձանք անհունապէս ընկճված, առանց նույնիսկ հաշտվիլ փորձելու մեր կրած հարվածին հետ: Քիչեր միայն կրցած են այնքան կսկիծ ձգել իրենց ետին, ու այնքան գուրգուրանք: Գիտուն ու բեղուն, ան սրտով ալ մեծ էր եղեր, սիրով լեցված ամենուն հանդէպ, բայց և սիրված ամենէն: Հեզ ու խոնարհ, բայց միշտ ակնածանք ազդեր էր շուրջը բոլորին և իր համեստութեան մեջ պատկառելի մնացեր էր միշտ ան: Ու հողը մտավ արցունքներով ողողված: Քաջութիւնը շունեցա իրեն ծով, ու փսփսալ ականջին վերջին առած մը, որ շրթունքներու վրա կդեգերէր այդ պահուն, երբ հողի քանի մը փշրանք կնետէի հեք բարեկամիս վրա.

— Բոլորը սուտ, աս մեկն է իրավ...!

